

GEOGRAFSKE OSOBINE PRIMOŠTENSKO-ROGOZNIČKOGA KRAJA

MLADEN FRIGANOVIĆ, Zagreb

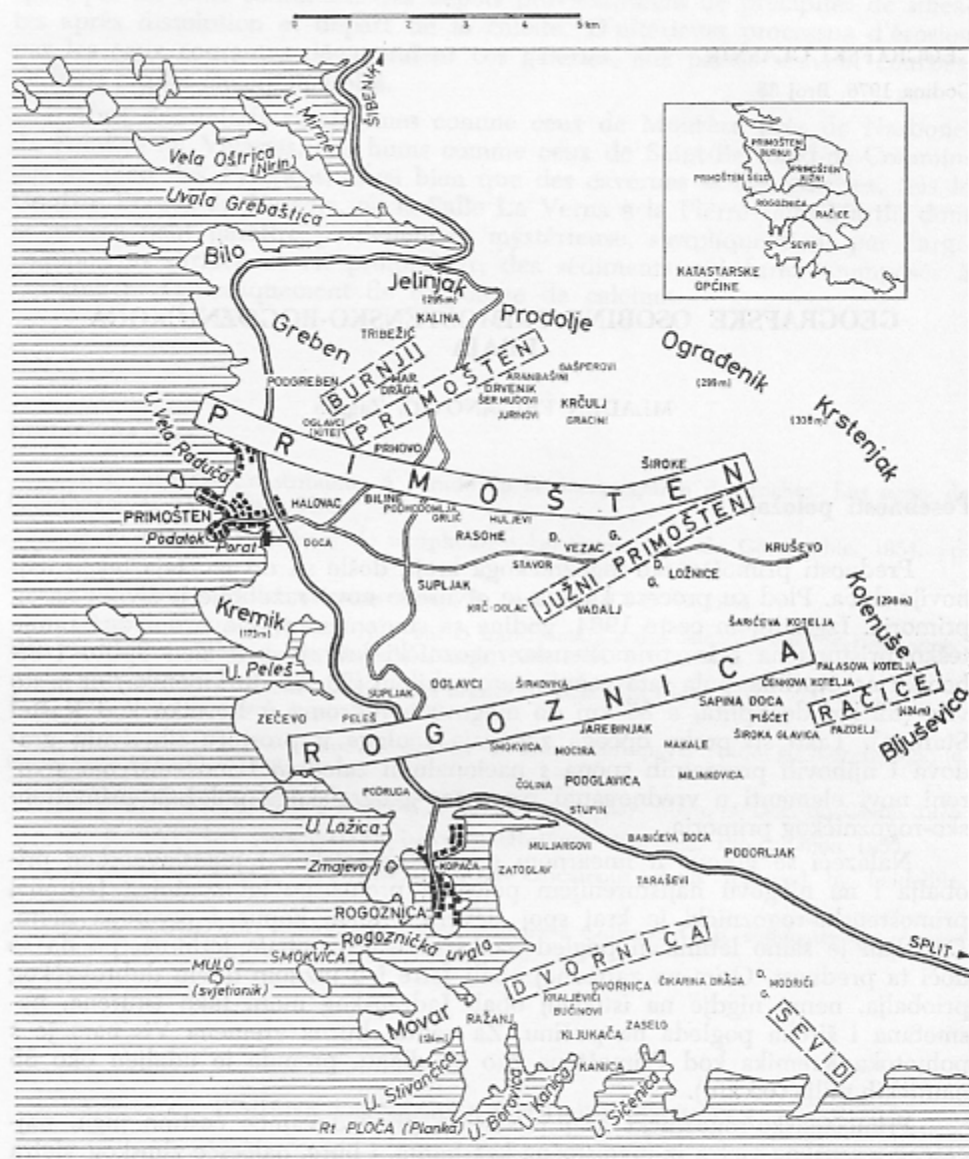
Posebnosti položaja

Prednosti primoštensko-rogozničkoga kraja došle su do izražaja tek u najnovije doba. Plod su procesa kojima je otvoreno novo razdoblje u životu našeg primorja. Izgradnjom ceste 1964. godine sa suvremenim kolovozom duž ranije teško pristupačna krša, primoštensko-rogoznički kraj je približen Splitu i Šibeniku na otprilike pola sata vožnje automobilom (28 km do Šibenika) ili nešto više (52 km do Splita, a 35 km do njegova aerodroma u Resniku kod Kaštel Staroga). Tako su preko općega značenja i uloge u prostoru tih dvaju gradova i njihovih prometnih spona s nacionalnim zaleđem i inozemstvom stvoreni novi elementi u vrednovanju prometno-geografskoga položaja primoštensko-rogozničkog primorja.

Nalazeći se gotovo u linearnom središtu hrvatskog i jugoslavenskog priobalja i na njegovu najjisturenijem položaju prema pučini srednjeg Jadrana, primoštensko-rogoznički je kraj spoj sjevera i juga, kopna i otvorena mora. Dovoljan je samo letimičan pogled na kartu istočne obale Jadrana, pa da se uoči ta prednost. Osim na zapadnoj obali Istre i u južnom dijelu dubrovačkog priobalja, nema nigdje na istočnoj obali Jadranskog mora tako isturena, nesmetana i široka pogleda na pučinu. Za vedra, burna vremena Vis nam je s poluotoka Kremika kod Primoštena kao na dlanu, premda je udaljen oko 35 nautičkih milja (65 km).

Primoštensko-rogoznički kraj međaš je prevladavajuće čestine juga, najčešćeg jesenskog vjetra iz jugoistočna kvadranta, i bure, najčešće zimskog vjetra iz sjeveroistočna kvadranta. Mada Primošten, a ni Rogoznica nemaju meteorološku postaju, pa prema tome ni znanstveno izmjerenih podataka, iskustvo domaćeg čovjeka, do tu skoro egzistencijalno vezanog uz krš i more, govori da više puta u godini prevladava jugo među vjetrovima južnije od rta Ploče, a sjevernije od njega bura. Taj je dio primorja, dakle, čest međaš sunčanosti, temperature i morskih struja.¹

¹ Frleta I: Vjetrovi kao nosioci tipova vremena na našem dijelu Jadrana. Hidrografski godišnjak 1956—1957. HIJRM. Split 1957. str. 217—230. i Duplančić Č.: O klimi i vremenu Jadrana. Hidrografski godišnjak 1958. HIJRM. Split 1958. str. 225—251.

Sl. 1. Primoštensko-Rogoznički kraj

Fig. 1. Primošten Rogoznica area

Primoštensko-rogoznički kraj je i u pogledu reljefa graničnik niže sjeverne Dalmacije (sjevernodalmatinska vapnenačka zaravan i Kotari) i brdskije srednje Dalmacije (Vilaja 738 m, Svilaja 1509 m, Mosor 1330 m, Biokovo 1762 m i dr.). Takvo prijelazno klimatsko i reljefno obilježje, isturenost pučini a za-

klonjenost od zaleđa, bili su preduvjet značenja što ga je imao taj kraj u daljnjoj prošlosti (sklonište jedrenjaka u Stupinu i Pelešu, najzaštićenijim uvallama tog sektora). I rogač (*Ceratonia siliqua*), koji se može vidjeti u rogozničkom priobalju, dopire s juga kao svojevrsni međaš i pokazatelj klimatskih uvjeta i pitomine. Pored toga, sjeverno od primoštenskoga primorja je usitnjeniji sjeverodalmatinski arhipelag, dok je južnije od rogozničkog primorja krupnije srednjodalmatinsko otočje. Dijeli ih široka primoštensko-rogoznička pučina (»kulaf«) koja daje ovom kraju posebnost u našem inače otocima bogatom primorju.

I masline su u izuzetno jakome mrazu 1929. g, 1956. g, i 1963. g, stradale manje tu nego li u susjednom kontinentskoj buri izloženijem šibenskom primorju. I more je sjevernije od Primoštena pliće, a južnije je dublje. Razmjerno veće dubine istočnog Jadrana najviše su se približile primoštensko-rogozničkom primorju pa je i to značajno za blagotvorniji utjecaj mora na klimu toga kraja.

Primoštensko-rogoznički prostor bio je i međaš starohrvatskih župa (»Mejaši su bili označeni križevima utisnutim u živcu kamenu...«² Granice tih župa bile su utjecale i na kasniju upravopolitičku podjelu, jer je rt Ploče (Plancka) i danas otprilike granica općina Šibenik i Trogir.

Prirodna osnova i uvjeti za život

Premda nema otočnog pojasa pred sobom, već samo desetak nenaseljenih otočića, obala primoštensko-rogozničkog primorja je dosta razvedena. Od otočića Tmare na izlazu iz Grebaštičke uvale (zabunom zvane još i Starošibenska vala) do uvale Sičenice kod rta Ploče jugoistočno od Rogoznice, smjenjuju se slikovite uvale u ukupnoj dužini od 48 km. Svojim transverzalnim obilježjem ta se obala razlikuje od glavnine našeg primorja kojem je svojstvenija logitudinalna orografija.³

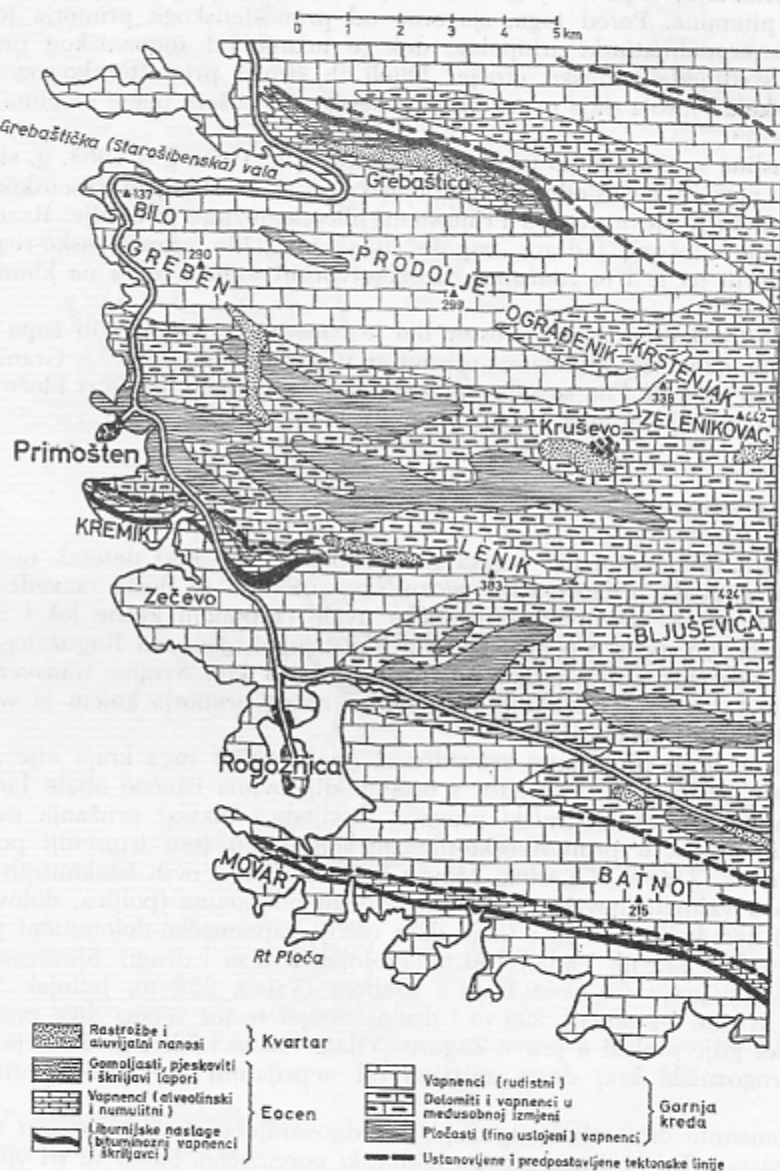
Izuzme li se spomenuta razvedenost obale, reljef toga kraja nije osobito dinamičan ni složen u usporedbi s ostalim dijelovima istočne obale Jadrana i prevladava »hvarski orografski pravac«. Posljedica takvog pružanja osnovnih tektonskih oblika u primoštensko-rogozničkom kraju jesu istureniji poluotoci Bilo, Kremik, Zečevo, Građina, Movar i Ploča. Pored ovih istaknutijih oblika prevladava valovito površje s manjim i većim udolinama (poljica, dolovi, doci i vrtače) nad kojima se tu i tamo dižu oštiri vapnenačko-dolomitični grebeni i bila (Supljak 241 m, Vadalj 150 m, Plošnjak 299 m i drugi). Sjevernu granicu kraja zatvaraju još veća brda i grebeni (Višala 252 m, Jelinjak 295 m, Vuciser 215 m, Ograđenik 299 m i drugi). Reljef se još većma diže prema sjeveroistoku gdje prelazi u pravu Zagoru (Vilaja 710 m i 738 m). Time je primoštensko-rogoznički kraj dosta zaštićen od neprijatnih vremenskih utjecaja iz zaleđa.

Spomenute crte reljefa upućuju na odgovarajuću geološku građu i petrografske sastav. Taj kraj nije mnogo tektonski poremećen. Samo su tri vjerojatne tektonske krivulje koje upućuju na geološki poremećaj i nenoramalan kontakt slojeva različite starosti: 1. od poluotoka Kremika do Vadlja, 2. od sela Ražnja

² Stošić K.: Sela šibenskog kotara. Šibenik 1941. str. 5.

³ Radi se tu dakle o reljefnim dominantama koje podsjećaju na hvarski smjer pružanja, ali sa stanovitim posebnostima o kojima se ovdje neće govoriti.

preko Sevida do Vinišća i 3. od sela Podorljaka do Marine.⁴ Čitav kraj je izgrađen uglavnom od vapnenaca i dolomita. Prevladavaju stijene mezozojske

Sl. 2. Geološka skica Primošteno-Rogozničkog kraja

Fig. 2. Geological outline

⁴ Kranjec V.: Prilog geologiji područja Šibenik—Vinišće. Geološki vjesnik, god. XII (1958). Zagreb 1959, str. 37—48.

(gornja kreda) starosti, dok su manje zastupljene stijene tercijarne (srednji i donji eocen) starosti.

U sjevernom dijelu Burnjeg Primoštena prevladavaju gornjokredni vapnenci s rudistima kao i u rogozničkom priobalju, dok u neposrednoj okolici Primoštena, u Južnom Primoštenu i u zaleđu Rogoznice (Jelinjak, Podorljak, Sapina Docca) prevladavaju složenije i mekše dolomitično-vapnenačke stijene u smjeni s tanko uslojenim pločastim vapnencima. Potonji daju kulturnom pejzažu i naseljima kraja posebno obilježje jer su mnogo upotrebljavani u gradnji kuće i krova (pločasti vapnenac). Pločasti vapnenci nalježu na starije dolomite. Ima i uskih dugih proslojaka gomoljastoškriljavih i pjeskovitih lapora (južna strana Kremika, Peleš, Supljak u okolici Primoštena te Ražanj i Sevid kod Rogoznice). Ti su lapori vododržljivi i plodniji od ostalog zemljišta. Ali, na žalost, laporovita je tu zemljišta malo. Otuda i uzrečica: »Lako je njemu, on ima vlak« (vlak je mala uska čestica plodna laporovita tla).

Razmjerno najveći pojas pločastih vapnenaca prostire se od samog Primoštena do Kruševa približno 10 km na sjeveroistok. Tu su i dva povećana doca, narod ih zove poljima (Prhovsko i Kruševsko). Ti su doci, uz brojnije manje doce djelomice ispunjeni crvenicom i blijedom ilovastom pjeskuljom (»varica«). Potonja je rezultat raspadanja i trošenja dolomita koji su pretežno nečisti. Izvan dolova raštrkane su oaze krčevinskih tala različitih osobina i plodnosti s dosta rastresita i skeletna kamena. To su nijemi svjedoci upornosti tegobna života ljudi toga kraja. U pločastim vapnencima ima dosta konkrecija nastalih izlučivanjem kremenih kostura i ljuštura radiolarija krednog mora.⁵

Prostriranje pleistocenskih i holocenskih naslaga vezano je uglavnom uz predjele podalje od mora. U pleistocenskim koštanim brečama vide se ostaci diluvijalnih sisavaca (jelen, spiljski medvjed, divlje govedo i dr) koji su imali veći životni prostor, jer je u recentnoj geološkoj prošlosti more bilo unutar današnje 100 metarske izobate. Prema tome, prije otprilike 25 tisuća godina, taj je kraj bio u kontinentskoj unutrašnjosti (razina mora bila je 96 m niža od današnje).⁶

Uski pojas vapnenaca donjoceanske starosti (liburnijske naslage) davao je u prošlosti čvrst i za gradnju pogodan kamen bijele boje (lokaliteti Kremik, Zečevo i Kruševo). Stari kameni dijelovi Primoštena i Rogoznice to potvrđuju, a postoje i zapisi o upotrebi i vrijednosti primoštenskoga kamena.⁷

U skladu s miješanim vapnenačko-dolomitičnim sastavom i razmjerno mirnijom tektonikom, ovaj kraj, koliko se zasad zna, ne obiluje većim krškim šupljanama. No, uatoč tome tri su objekta koja zavrijeđuju posebnu pažnju: jame Stari jaz i Golubinka kod Zečeva i Zmajevo jezero na Gradini kod Rogoznice.⁸

Ni površinskih tekućica nema u tom kraju. Glavnina kišnice nestaje u podzemlju i djelomice izbija kao studenac ispod mora (vrulja). Studenci su brojni

⁵ Kerner F.: Erläuterungen zur geologische karte. Blatt Sebenico-Trau. Geol. R. A. Wien 1902.

⁶ Šegota T.: Morska razina u holocenu i mlađem dijelu Würma. Geogr. glasnik, br. 30 (1968), Zagreb 1968, str. 29. U početku holocena, prije 10.000 godina, morska je razina bila niža od današnje 31 m.

⁷ Arhiv šibenske biskupije. To spominje i K. Stošić, a sjećaju se toga i neki stari Primoštenci. Kamen se najvećma kopao na Kremiku, gdje se očuvao do danas toponim Crkvenjak (kamenolom).

⁸ Buljan M.: Kada se zmaj okrene... »Priroda«, april 1953 (4), Zagreb 1953, str. 121—125.

u Portu, Peleškoj uvali, Radući velikoj i Radući maloj, Ložnicama i drugdje. Na lokalitetima s masnijom crvenicom ili s kompaktnijom laporovitom podlogom stvaraju se u kišno doba lokve (Bojana, Dračevica, Oduh, Bratski dolac i dr). Takvu vodu, međutim, ljudi nisu mogli koristiti za piće već samo za stoku i za polijevanje vinograda. Sebe su opskrbljivali vodom iz cisterna (»čatrnje«) kojih je u tom kraju mnogo, a u izuzetno sušnim ljetima ispomagali su brodovi-cisterne. Danas, zahvajući cesti, postoji vodovod podignut u sklopu turističke valorizacije Primoštena, a u izgradnji je još jedan koji će doprijeti i do Rogoznice i u sva gornja sela. Na obzor je, dakle, doba kada će i vrtovi po docima »stanova« i »dvorova« moći biti zalijevani podalje od Primoštena i Rogoznice. Kada se dovrši asfaltiranje pristupnih putova, zalede će dobiti nov utjecajni čimbenik koji neće poticati na iseljavanje.

Za turističku valorizaciju ovog dijela naše obale značajne su svakako i njegove klimatske posebnosti. One izlaze iz isturenosti kraja otvorenome moru, a iz djelomične zaklonjenosti od prave Zagore. Premda stanovite nepogode dođu i s iznenadnim studenim prodorom iz zaleđa, one nisu presudne za suvremenu društvenogospodarsku orijentaciju kraja, što se ne bi moglo kazati za tradicionalne djelatnosti. Jer, zimske su poledice, mada vrlo rijetke, ipak štete maslinarstvu, dok su ljetne suše pogadale vinogradarstvo.

I ljetna južina (»japrik« i »oštar«) može nepovoljno utjecati na vinograde (»Oštar je kuga naših vinograda«, kažu Primoštenci), a i na turizam (gosti bivaju osjetljiviji depresivnim djelovanjem južnog vjetrova). Jer, takvo je jugo, osim što valja more i mlati obalom, još i vedro (»Čuvaj se oblačne bure i vedra juga!«). Ali, između ta dva ekstremna tipa vremena, stoje učestala i kadšto dugotrajna razdoblja ugodne tišine i sunca.⁹ Ovaj je kraj općenito unutar siječanjske izotermne od 7°C i srpanjske od 25°C, što mu daje stanovitu prednost prema susjednom šibenskom sektoru.¹⁰ Međutim, ostaje zagonetka zašto se jutarnji zimski mrazevi (slana) javljaju različito u primoštenskom i rogozničkom dijelu kraja. Najčešća je slana kod sela Kruševa u predjelu Podosoje. Vjerojatno se radi o utjecaju lokalne izloženosti vjetru i suncu. Čini se da Rogoznica ima općenito više kiše. Zašto? To i još poneko pitanje riješit će možda meteorološka postaja koje još nema, ali kakvu bi turistički kraj, kakav je primoštensko-rogoznički, trebalo da ima.

Rahlog je tla tu malo. Zato se čovjek, pritisnu neumitnim zbivanjima i društvenim odnosima u prošlosti, grčevito borio da iz krša izvuče što je moguće više. Kakva su tla primoštensko-rogozničkoga kraja? Geolog bi odgovorio škrt, jer njega zanimaju rudišta. Tih je malo (nešto boksita kod Vadlja i Vezca). Pedolog bi se raspricao o skeletnim tlima, antropomorfnim tlima kiselih, bazičnih i drugih svojstava; pisao bi o tlima primarnih i sekundarnih osobina. A običan, domaći čovjek? Njemu je važno kako koje tlo plodi, kakvu kulturu »ljubi«, da li je pogodnije za maslinu, smokvu, višnju bajamu ili vinovu lozu (debit, trljan, plavac ili maraštinu). Njega zanima kako koje tlo drži vlagu, da li ga je lako ili teško kopati i »prevrtati«. Stoga ljudi toga kraja jasno razlikuju »vlak« (plodno tlo na laporu), »crljenicu« (plodna i masna zemlja na vapnencu), »varicu« (plodnu pjeskulju na dolomitu), »varljivicu« (neplodno ili slabo plodno tlo) i krš (skeletno zemljište koje je uvijek suho kada biljkama najviše treba vlaga).

⁹ Podrobnije o klimi tog dijela primorja vidi Friganović M.: Polja gornje Krke. Radovi GI. Zagreb 1961, sv. 3, str. 1—164.

¹⁰ Friganović M.: cit. djelo.

Glad za zemljom je tu bila dugo prisutna. Ali je i volja čovjeka bila velika. Kako inače objasniti krčenje kamenjara i gradnju »podzida« na Kremiku nakon drugog svjetskog rata. Tada je taj poluotok, koji je bio dio općinskog »pašnjaka« (muša) podijeljen seljacima (1949. g.) i ubrzo su tu nikli zadivljujući vinogradi. Ali, i ti su vinogradi uzdrmani inovacijskim procesima i odlaskom mladih s ognjišta. Hoće li nova generacija to moći očuvati, bar kao memento?

Ostatak od pet šestina površine kraja otpada na šikaru, pustopašicu, po koju ogradicu, šumarak i kamenjar. I, ako se taj prostor doimlje pitomije od nekih susjednih krajeva na našoj obali istog ili sličnog petrografskog sastava, onda je za to zaslužan čovjek koji je svojim znojem zadivio čak i one stručnjake za poljoprivredu Ujedinjenih nacija koji su tjerani svojom dužnošću propuštivali cijeli svijet, koji su vidjeli mnogo i koji znaju mnogo o nepogodnostima prirodne osnove protiv koje se čovjek bori.

Iz spomenutog izlazi da je prirodni biljni pokrov, kakvog danas vidimo u primoštensko-rogozničkom prostoru, posljedica dugotrajnog prisustva i djelovanja čovjeka. Prvobitna je vegetacija znatno potisnuta, izmijenjena i degradirana. Šumsku zajednicu česvine (*Quercus ilex*) ili rakite, kako je Primoštenci zovu, pririjedila je stoljetna egzistencijalno nužna sječa. Progutala su je otvorena ognjišta (»komini«), okljaštrile koze i ovce (»brstik«), zamijenili maslinici, smokvici i vinogradi (»Krčevine«, »Krčulj«, »Podzid« i dr). Ali, nešto je šume i očuvano u ogradama (privatni obzidi) kao degradirani oblik (šikara) u modificiranoj zajednici zimzelenih heliofilnih tvrdolisnjača (»makija«). Degradiraniji od toga su lokaliteti polugrmolikih biljnih zajednica (»garig«), koje su često okružene zemljištem pod ugarom (ledine i zidine).¹¹ Prema tome, karakterističan je ovaj dulji vremenski proces: površinsko smanjivanje i fitocenološka degradacija zajednice u kojoj je česvina ili česmina bila glavni predstavnik (*Orneto-Querceto ilicis*). To je bila prvobitna klimatogena vazdazelena šuma. O nekoćnjim šumama toga kraja svjedoče i ovi nazivi: Stari gaj, Rakitnjak, Hrastovača, Klenovica, Zelenikovac, Grabovac i dr. Podalje od obale, ponajvećma na prijelazu u susjednu Zagoru opstojе još ostaci šuma hrasta međunca (*Quercus pubescens*), cera (*Quercus cerris*), bijeloga graba (*Carpinus orientalis croaticus*) i drugih.

Pratioci degradirane šumske zajednice česvine su i druge grmolike biljke otporne na sušu i prilagođene suncu (kseromorfnj grmovi). Takve su zelenika (*Phillyrea media*), planika (*Arbutus unedo*), smrič (*Juniperus oxicedrus*), smrdljika (*Pistacia terebintus*), bušinac (*Cistus vilosus*), tetivika (*Smilax aspera*), mrča ili mrta (*Myrtus italica*), tršlja (*Pistacia lentiscus*), vrijes (*Erica arborea*) i druge. Uz njih su ponegdje i ruzmarin (*Rosmarinus officinalis*), lovor (*Laurus nobilis*), a osobito brnistra ili žuka (*Spatium junceum*) te zajednica pustopašnoga kamenjara s kaduljom (*Salvia officinalis*), buhačem (*Tanacetum cinnarariaefolium*), koji Primoštenci zovu raman, te dračem (*Paliurus spina christi*), smiljem (*Helicrysum*), sparogom (*Asparagus acutifolius*) i ponekim busom oporih trava kao mogoruš, kovilje (*Stipa pennata*) i drugim.

Novina u pejzažu ovoga kraja su šume alepskog bora (*Pinus halepensis*) što ih je čovjek zasađivao od kraja 19. stoljeća u težnji da ozeleni pustopašicom i

¹¹ Horvatić S.: Biljnogeografski položaj i raščlanjenje našeg primorja u svjetlu suvremenih fitocenoloških istraživanja. *Acta botanica croatica* XXII (27—74). Zagreb 1964. Tu se podrobnije iznose osobine i izgled makije i gariga kao tipičnih mediteranskih sekundarnih biljnih zajednica.

posvemašnjom sječom ranije ogoljelo općinsko zemljište (Bilo, Jarebinjak, Rađuča, Drvenik, Gradina, Kopari i dr).

Sarolikost degradiranih prirodnih samoniklih vazdazelenih tvrdolisnjača dopunjuju voćke što ih je posadio čovjek. Najbrojnije su maslina (*Olea europea*), smokva (*Ficus carica*), višnja (*Prunus cerasus*), bajama (*Prunus amygdalis*), dok se orah javlja samo u Zagori. U međuratnoj krizi vina, mnoge su zemljišne čestice bile pod buhačem koji je služio kao djelotvoran insekticid i kao takav imao vrlo dobru prođu. Vinova loza je najraširenija kulturna biljka i svojevrstan ponos toga kraja. Čudesno je razmještena po prisojima grebena, u docima i u poljcima i u malne golome kamenjaru. Ona se začuđujućim marom održala do danas i u najnovije doba izborila status zaštićena proizvoda (čuveno vino »Primošten«). Ali, da li će se i održati? Jer, mada se tu radi o već stvorenoj tradiciji, konkurencija je suvremena tržišta neumoljiva.

Prirodna osnova ovoga kraja, mada nešto povoljnija nego u susjednoj Zagori i u nekim drugim predjelima uz naše more, nije mogla pružiti povoljne uvjete za život vezan uz zemlju. Ljudi sekundarne kolonizacije, pritišljeni još krševitijim krajem u zaleđu a s pročelja pučinom kojoj nisu bili svikli, vrtjeli su se u prostoru iz kojeg nisu mogli lako izići. Valjalo se dakle boriti s oskudnim mogućnostima i na njima dočekati suvremena osvježnja što ih donese opći društveni napredak. Trebalo je prilagoditi se nepovoljnom godišnjem rasporedu kiše i potencijalno samo donekle iskoristivim šumskim i ispašnim površinama. I primorski smješten, ali pomorski neiskorišten kraj ostao je dugo zarobljen u kopnu. Tek je novo složenije vrednovanje primorja donijelo potrebnu svježinu i nadu ovom danomice poznatijem i naprednijem dijelu obale koji je i susjedne gradske centre obogatio sadržajno novim vrednotama.

Razvoj i promjene u naseljenosti

Od drevne naseljenosti (tragovi ilirskih, grčkih i rimskih naseobina) i prve slavenske (hrvatske) kolonizacije poluotočnog primoštensko-rogozničkog prostora prošlo je dosta vremena.¹² Ostaci su fragmentarni, zapisi sporadični i posredni pa se o tom prostoru samo nagađa kao kraju gdje je mogla biti grčka kolonija Herakleja i gdje je starohrvatska župa Primorje (Parathalasia) djelomice izlazila na more. Kasnije je taj kraj nazvan Bosiljina i poznat je bio pod tim imenom sve do kraja 19. st. kada se suzio na dio uz Marinu između Rogoznice i Trogira.¹³

Prvi značajniji zabilježeni podatak o tom kraju, nakon Konstantina Porfirogeneta u 10. st. javlja se krajem 13. stoljeća osnutkom šibenske biskupije 1298. g.¹⁴ Iz tadašnjeg je popisa crkvenih župa vidljivo da je u današnjem primoštensko-rogozničkom kraju bila župa Prhovo s tri naselja, 98 kuća i 823 stanovnika (Prhovo 56 kuća i 376 stanovnika, Rogoznica 20 kuća i 237 stanovnika i Široke 22 kuće i 210 stanovnika). Izvan te župe navodi se i selo Kruševo (26 kuća i 246 stanovnika). Bilo je, dakle, ukupno 124 kuće sa 1069 žitelja.

¹² Dujmović F.: Arheološko rekonosciranje južno od Šibenika. Posebni otisak.

¹³ Novak G.: Dimos i Herakleja. Buličev zbornik. Split 1924, str. 655—658. i Jelić L.: Halbinsel Bosiljina.

¹⁴ Stošić K., cit. djelo, str. 256—259.

O daljnjoj naseljenosti govori se u kasnijim zapisima što ih navodi K. Stošić.¹⁵ Posebno su značajna previranja i prebjegavanja dijela stanovništva te popunjavanje pridošlicama iz unutrašnjosti u nemirnim vremenima druge polovine 15. i u 16. stoljeću.

Nije pouzdano utvrđeno da li je to ponovo naseljavanje potpuno napuštenih naselja i kraja ili je upotpunjavanje prorijeđenih naseobina. No čini se ipak da se radilo o populacijskom popunjavanju prostora u kojem je šibenska crkvena i svjetovna vlastela imala zemlje. Uvjeti za stalnu naseljenost postojali su sve dok nisu zaredali upadi turskih četa iz susjedne Zagore potkraj 15. stoljeća. Oko g. 1480. stanovnici Prhova, Široka i Kruševa sklanjaju se pred upadima i pljačkom turskih konjanika na obližnji otočić Gola glava gdje osnivaju novo naselje.¹⁶ To se naselje javlja kasnije pod imenom Primošten (1564. godine). Naime, šibenski knez Jakov Boldu ističe u svom izvještaju 7. svibnja 1542. godine da spomenuti otočić valja povezati »primostiti« s kopnom pomoću pokretnog mosta i izgraditi još jednu kulu pored one koja je već tu. Tako će se, kaže se dalje u izvještaju, narod lakše obraniti i očuvati blago (stoka) koje neprijatelj želi opljačkati.¹⁷

Po prestanku opasnosti dio se stanovništva u drugoj polovini 17. st. vraća s otočića u svoja ranija prebivališta na kopnu. Otuda tijesna spona i zajednički nazivnik primoštenski za selo (Primošten) i njegovu okolicu (Dvori, Stanovi u Burnjem i Južnom Primoštenu). Ponovo silaženje u selo i njegov nagli rast najnovijeg je doba, doba izgradnje ceste i turističke valorizacije priobalja.

Slično je bilo i s Rogoznicom. I tamo su se na otočiću Koparu sklonili prebjeci iz susjednih naselja na kopnu (Staro Selo i dr). Prema nekim zapisima, taj je otočić bio naseljen već oko 1518. g. ali je spojen nasipom s kopnom tek početkom 20. st.¹⁸ Od tada se Rogoznica postupno razvija u naselje lokalno-centralnih funkcija za okolicu koja kao i kod Primoštena dobiva zajednički pridjev (»rogoznički«). Rogoznica, međutim, pokazuje danas slabiji razvoj i uže funkcije od Primoštena koji se prije snašao i bolje prilagodio u suvremenoj litoralizaciji.

Tako je razdoblje nesigurnosti dalo dva nova naselja (Rogoznica i Primošten) i osvježilo toponomastiku (Bosanski dolac, Bosanski greben, Bosanska draga i dr) s ostacima utvrđena zbijega kod Grebašitičke uvale (Nirin Grad, Mirine, sv. Duh) između Primoštena i Krapnja. U kasnijem razvoju došlo je do podvojenosti jedinstvenog prostornog pojma Bosiljine u primoštenski i rogoznički kraj.

O populacijskoj snazi Primoštena i Rogoznice početkom druge polovine 17. stoljeća svjedoči podatak po kojem je Primošten imao 372 stanovnika i Rogoznica 340 stanovnika. Značajan je podatak da je u tadašnjim uvjetima stočarstvo, kao pokretljivije i lakše obranjivo bilo vrlo važna egzistencijalna komponenta stanovništva (Primošten tada ima 1 250 ovaca, 60 goveda i 40 tovarne stoke, a Rogoznica 500 ovaca, 50 goveda i 10 komada tovarne stoke).

¹⁵ Stošić K.: cit. djelo str. 250 i rukopis Divnića, str. 366. Gradski muzej u Šibeniku.

¹⁶ Stošić K.: cit. djelo, str. 8 i 250.

¹⁷ Tih kula više nema. Jedna je postojala još u doba prve fotografije, dok je most u doba sigurnosti što je uslijedilo, zamijenjen nasipom kojim je otočić i danas spojen s kopnom.

¹⁸ Otočić Kopara učinjen je poluotokom tek 1874. g. Ali ni tada nije nasip bio iznad razine plime, pa je postupno nasipavan i podizan sve do 1912. g. Stošić K.: cit. djelo, str. 275-276.

Uz to se spominju i vinogradi, što upućuje na kontinuitet starijeg stanovništva i naseljenosti. Jer, kulturi vinove loze došljaci iz dubljevog zaleđa teško su se i sporo prilagođavali.¹⁹

Smještaj gotovo svih starih naselja na prisoju upućuje da je narod od uvijek birao klimatski pogodnija mjesta. Vodio se računa i o zaklonjenosti pogledu s pučine te o lakšem iskorišćavanju krša i polja. Kako su obradive površine malene i raštrkane, tako su i naselja malena i razbacana (»selo u raštrku«), pa ih Primoštenci i Rogozničani zovu »stanovi« i »dvorci« a njihove žitelje »stanari« i »dvorani«. Takva su se naselja smjestila pretežno na prijelazu iz doca u krš. Dolac je bio namijenjen kulturama (ječam, grahorice, loza i sl.), a krš stoci i »kominima« (ispaša, brst, sječa). Dvojnu je, dakle, ekonomiju nametnula prirodna osnova još od davnine.

Oblik i struktura naselja

Prirodna osnova i utjecaj zbivanja u prošlosti odrazuju se u opstanku dvaju tipova naselja: 1. raštrkani zaseoci mahom patronimičkog nazivlja i gomilaste strukture (Bilini, Harambašini, Huljevi, Gracini, Jurini i dr) i 2. zbijena sela na obali (Primošten i Rogoznica). Iz mnoštva zaselaka u neposrednom zaleđu samo se dva sela izdvajaju kao okupljenija i veća (Kruševo i Široko) i nastala su uz razmjerno prostranija poljica.²⁰

Obilje kamena odrazilo se u građi i izgledu stare kuće koja je u pravilu pokrivena »pločom«. Dvorišta i gumna su također popločana a vrijednije zemljišne čestice su obzidane. Grede su ponajvećma od tvrde česvine (»rakita«). Novogradnje su uglavnom lišene tog »luksuza« i stopile su se u turističku konfekciju betonsko-plastičkih i mekih drvenih sastojaka.

Primoštensko-rogoznički kraj je u uvjetima bitka u kršu bio razmjerno gusto naseljen (50 stan. na km² 1971). Izuzmu li se iz toga računa neplodne površine i krški »pašnjaci« (80% ukupna zemljišta), onda na preostalo obradivo zemljište otpada otprilike čak 250 stanovnika na km². Takav nam odnos objašnjava zašto je došlo još potkraj 19. stoljeća do jakog iseljavanja viškova radne snage u uvjetima tradicionalnoga gospodarenja, te napor onih koji su ostajali na očevini da krče krš, njeguju vinovu lozu i da, u najnovije doba prihvate ono što im nudi litoralizacija i turizam kao »opipljiv« izlaz iz stoljećima sputavanog polunaturalnoga gospodarenja.

Kretanje stanovništva od 1880. do 1971. i iseljavanje

U ovom devedesetogodišnjem razdoblju dogodile su se gotovo sve promjene koje su značajne za današnje demografske osobine kraja. Stoga sa stajališta suvremene analize nije potrebno ići dalje u prošlost osim zbog napomena koje su već izložene na osnovu povijesnih izvora.

¹⁹ O kontinuitetu naseljenosti svjedoče i brojni toponimi što se spominju u raznim listinama prije tursko-mletačkih sukoba u ovom prostoru. Gradski muzej u Šibeniku. Uz to se tu govori i o starim mjerama za zemlju u Dalmaciji. Ungarov B.: Stare mjere u Dalmaciji. Geodetski list, god. V (10—12), Zagreb 1951.

²⁰ Ni danas nisu formirana sela, osim tih, već se zaseoci okupljaju i statistički vezuju u naselja Burnji i Južni Primošten i sl.

U proteklih devedesetak godina broj stanovnika primoštensko-rogozničkoga kraja kretao se na osnovu obavljenih popisa ovako:²¹

Prostor	GODINE POPISA								
	1880.	1890.	1900.	1910.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.
Primoštenski	1.855	2.190	2.631	2.684	3.301	3.650	3.780	3.542	3.404
Rogoznički	2.107	2.368	2.670	2.868	3.145	3.182	3.311	3.137	2.682
Ukupno	3.962	4.558	5.301	5.552	6.446	6.832	7.091	6.679	6.086

Karakteristično je stalno ali nejednako povećavanje stanovništva u oba dijela i u kraju kao cjelini do 1953. g. Nakon toga nastupa izrazito smanjivanje broja stanovnika i u primoštenskom i u rogozničkom dijelu područja. To je izrazita funkcija poslijeratnih društveno-gospodarskih procesa i opće preobrazbe zemlje s naglo poboljšanim uvjetima privređivanja izvan sela i poljoprivrede. U prostornoj distinkciji kraja opaža se da je primoštenski dio imao dinamičniji rast od rogozničkog, što upućuje na razmjerno postojaniju gospodarsku osnovicu i čvršću vezanost za zemlju njegova stanovništva. To se još bolje vidi iz relativnoga pokazatelja.

Pokazatelj kretanja broja stanovnika 1880—1971 godine 1880 = 100

Prostor	GODINE POPISA								
	1880.	1890.	1900.	1910.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.
Primoštenski	100,0	118,1	141,8	144,7	178,0	196,8	203,8	190,9	183,5
Rogoznički	100,0	112,4	126,7	136,1	149,3	151,0	157,1	148,9	127,3
Ukupno	100,0	115,0	133,8	140,1	162,7	172,4	179,0	168,6	153,6

Iz spomenutog se kretanja stanovništva vidi kako opća društvena zbivanja diferencirano djeluju čak i na ovako malome prostoru kakav je primoštensko-rogoznički. Analizom pejzaža, gospodarskih djelatnosti i prirodnoga kretanja stanovništva te se razlike mogu vrlo lako objasniti. Za sada ćemo se, međutim, zadovoljiti konstatacijom da je primoštenski agrarni pejzaž življi, vinova loza njegovanija i obiteljska podjela rada složenija, osobito što se tiče suvremena uključivanja u turizam i opću revalorizaciju priobalja. Ovo potonje naročito se dobro vidi iz usporedbe kretanja broja stanovnika samih naselja Primoštena i Rogoznice. Evo ih:

Naselje	GODINE POPISA							
	1880.	1900.	1910.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.
Primošten	783	1.131	835	1.028	1.230	1.227	1.156	1.414
	100	144,4	106,6	131,3	157,1	156,7	147,6	180,6
Rogoznica	557	751	754	—	649	721	729	674
	100	134,8	135,4	—	116,5	129,4	130,9	121,0

²¹ Prvi rezultati popisa stanovništva i stanova 31. III 1971. RZS, Zagreb, 15. svibnja 1971.

Očito Primošten pokazuje dinamičnije kretanje. Rogoznica poslije rata gubi svoju tvornicu ribljih konzerva i to nadomješta pojačanim iseljavanjem radnika, dok Primošten dobiva izvanredno jaku turističku funkciju i nove djelatnosti što se vezuju uz nju.

Spomenuto kretanje broja stanovnika bit će bolje objašnjeno ako se uporedi s prirodnim priraštajem, jer će tako doći još većma do izražaja utjecaj iseljavanja. Evo migracijske bilance stanovništva primoštensko-rogozničkoga kraja u razdoblju 1880—1971.²²

Razlika u naznačenim razdobljima

Dio	1880.	1910.	1948.	1961.	1880—1971.		
	1910.	1948.	1961.	1971.	Aps. %	prema 1880.	
Primoštenski	Popisom	776	819	— 108	— 138	1.549	83,5
	Prir. prir.	933	2.330	852	42	4.157	224,1
	Manjak nastao selidbom	— 157	1.311	960	180	2.608	140,6
Rogoznički	Popisom	563	512	— 45	— 455	575	27,3
	Prir. prir.	683	2.103	606	29	3.421	162,4
	Manjak nastao iseljavanjem	120	1.591	651	484	2.846	135,1
Ukupno	Popisom	1.339	1.531	— 153	— 593	2.124	53,6
	Prir. prir.	1.616	4.433	1.458	71	7.578	192,5
	Manjak nastao iseljavanjem	277	2.902	1.611	664	5.454	138,9

Da nije bilo iseljavanja, primoštensko-rogoznički bi kraj imao 1971. godine čak 11 590 stanovnika umjesto 6 086 koliko je ustanovljeno popisom. Prema tome, kraj je u cjelini izgubio blizu 5 500 stanovnika u razdoblju 1880—1971. ili 72% njegova ukupnog prirodnog priraštaja u tom razdoblju, odnosno 139% njegova ukupna stanovništva iz 1880. godine. Najjače iseljavanje bilo je 1953—1961. i 1931—1948. te 1910—1931 (uzroci su posebno bili snažni u poslijeratnoj emigraciji, ali su dakle i oba rata ostavili svoje tragove). Stanovite razlike između primoštenskog i rogozničkog dijela uklapaju se u ranije objašnjenu diferenciranost procesa. Iseljavanjem se ublažavala ionako velika agrarna gustoća. I to je bio jedini izlaz. Jer, da nije bilo iseljavanja viškova stanovništva i da su svi koji su tu rođeni ostali u zavičaju, gustoća naseljenosti iznosila bi 1971. godine čak 470 stanovnika na km² obradive površine. To bi, razumije se, bilo nemoguće.

Suvremena gospodarska preobrazba

Sve do početka šezdesetih godina čitav je kraj imao gotovo isključivo poljoprivredno obilježje s vinogradarstvom i maslinarstvom kao dominantnim gospodarskim djelatnostima. God. 1961. bilo je 75% svih aktivnih primoštensko-rogozničkoga kraja zaposleno u poljoprivredi s egzistencijalnom vezanošću za zemlju. Nakon toga nastupaju brze i značajne promjene. To se vidi iz ovih podataka:

²² Saopćenja o rođenim i umrlim. RZS. Zagreb. Matične knjige matičnog područja Šibenik. Skupio i preračunao autor.

Aktivno stanovništvo primoštensko-rogozničkoga kraja 1961. i 1971. godine²³

Dio kraja		Sektori djelatnosti u %						Ukupno	
		I	II	III	IV	Izvan djelatnosti i nepoznato	Na radu u tuđini	Broj	%
Primoštenski	1961.	83,0	1,8	7,2	4,1	3,9	—	1.409	100,0
	1971.	39,9	8,1	32,9	6,0	1,1	12,0	1.440	100,0
Rogoznički	1961.	67,0	15,2	7,8	3,2	6,8	—	1.486	100,0
	1971.	46,5	12,6	19,1	3,1	1,1	17,6	1.139	100,0
Ukupno	1961.	74,8	8,7	7,5	3,6	5,4	—	2.895	100,0
	1971.	42,8	10,1	26,8	12,1	1,1	14,5	2.579	100,0
Naselje Primošten	1961.	76,6	0,7	13,9	5,5	3,3	—	453	100,0
	1971.	52,3	10,1	21,2	4,2	0,4	11,8	457	100,0
Rogoznica	1961.	22,3	42,7	16,9	9,6	8,6	—	314	100,0
	1971.	17,0	2,2	55,8	11,6	0,4	12,3	224	100,0

Godine 1961. agrarniji je bio primoštenski dio (83%) nego rogoznički (67%). To se odražavalo i u pejzažu koji je bio kultiviraniji i u cjelini bolje iskorišćen u prvom nego li u potonjem dijelu kraja. Očito je rogoznički kraj, prije turističke valorizacije Primoštena, bio nešto jače zahvaćen deagrarizacijom i iseljavanjem. Uz to je i mjesna tvornica ribljih konzervi, koje više nema, utjecala na povećan udio zaposlenih u industriji rogozničkog dijela.

Slaba spona i tradicionalna struktura kraja u cjelini s ostalim gospodarskim djelatnostima očitovale se i u tome što je u sekundarnim djelatnostima radilo samo 8,7% svih aktivnih stanovnika. To osobito vrijedi za Primošten (1,8%). Tercijarni je sektor također sve do 1961. g. bio vrlo nerazvijen kao i kvartarni u kojem je bilo nešto zaposlenih u općini (tada je Primošten bio općina), a dnevna migracija prema Šibeniku i Splitu bila je minimalna zbog neodgovarajućih prometnica. Prema tome, tradicionalna je gospodarska struktura bila do tada gotovo neokrnjena a viškovi radne snage odlazili su u potrazi za poslom i zaradom.

Međutim, već prvi rezultati popisa 1971. g. pokazuju velike promjene u gospodarskoj strukturi aktivnog stanovništva čitava kraja, posebno primoštenskog dijela. Udio zaposlenih u primarnom sektoru naglo je smanjen sa 75% na 43% u čitavom kraju i sa 83% na 40% u primoštenskom dijelu. Udio zaposlenih u tercijarnom sektoru naglo je povećan od 8% na 27% u čitavom kraju i od 7% na 33% u primoštenskom dijelu. To je temeljit preokret u samo nekoliko godina nakon izgradnje ceste sa suvremenim kolovozom (obalska magistrala) i prvih hotela koji su s vodovodom i elektrikom povukli za sobom i vezali uza se mnoga domaćinstva, posebno njihovu mladu radnu snagu i školovani kadar. Time je ne samo prestalo iseljavanje, nego je primoštenski turistički kompleks, koji je na svoj način vezao uza se i vinogradarstvo (proizvodi se čuveno i zakonom zaštićeno vino) i neke zanatsko-uslužne djelatnosti te daljnje školovanje vlastite omladine, postao prostor useljavanja i žive izgradnje kuća za stalni i privremeni boravak. Pojačano je i spuštanje dijela stanovništva iz gornjih naselja (stanovi i dvori Burnjeg i Južnog Primoštena), ali se čine istodobno i naponi na zadržavanju dijela stanovništva u njima zbog

²³ Popis stanovništva 1961 (Aktivnost i djelatnost) knj. XIV. SZS. Beograd 1965. i Popis stanovništva i stanova (Djelatnosti, knj. X). SZS Beograd 1974.

potencijalno efikasne gospodarske komplementarne djelatnosti kada se dovrši asfaltiranje putova i dovede vodovod u čitavom kraju. Objektivno za to postoje mogućnosti i inovacija je u punom jeku. Unatoč nekim slabostima i propustima, ovaj je kraj, posebno primoštenski dio, primjer gotovo nevjerojatne preobrazbe u samo desetak godina. Cesta sa suvremenim kolovozom je izgrađena 1964. g. a prvi hotel 1965. g. God. 1975. g. tu već postoje četiri hotela s odgovarajućom strukturom koja osigurava potpuno zadovoljavanje želja biranih domaćih i stranih gostiju. Izgradnjom sportsko-turističke luke (marina) u uvali Peleš i pristaništa s carinskom zonom u samome mjestu, Primošten je već sada izrastao u snažan turistički centar tog dijela Jadrana.

Iz svega izloženog očito se nameće zaključak o korjenitoj društveno-gospodarskoj preobrazbi čitavog kraja. U svemu tome Primošten dobiva funkcije centralnog naselja koje prestaje biti samo težačko s odmoršnim objektima. Iz toga je zaključiti da je sasvim normalno i opravdano očekivati sve veći broj onih koji će, privučeni novim strmljenjima u gospodarskom razvoju, tu ostati i time pridonijeti općem društvenom napretku čitava primoštensko-rogozničkoga kraja. Bosiljina će postati opet jedinstveno zvani prostor samo s drugim imenom.

Summary

SOME GEOGRAPHICAL CHARACTERISTICS OF PRIMOŠTEN-ROGOZNICA AREA IN DALMATIA

Mladen Friganović

The area is in the middle of Croatian and Yugoslav coast. It has the promontorial location towards the open sea in the middle Adriatic. With its geomorphological characteristics it represents a transition between Northern and Middle Dalmatia. The ground is mainly calcareous and dolomitic with sporadic clay intercalations and platelimestone stratification.

For contemporary socio-economic valorization, there are significant peculiarities of climate of this small area (they are within January isotherm of 7° C and July one of 25° C) as well as a new function in coastal transportation.

Under the traditional socio-economic structure, the «Push» Factors of emigration have been very strong and a part of population was emigrating constantly since the end of 19. century. The innovation in the landscape, where are visible significant traces of degradation of the Mediterranean oak association, are plantations and woods of Alepian Pine originating since the beginning of 20. century.

The settlements can be followed from the end of 13. century with strong oscillations in 15. and 16. centuries. The region has been characterised by a mixed agro-pastoral economy with preponderance of olive and wine cultivation. It has been reflected both in location and in types of the settlements with scattered hamlets in the hinterland and with nucleated villages on the coast.

Since the end of 19. century, there had been a permanent increase of population till 1950's. Since the 1950's the population number was decreasing up to 1965's. Then the region has entered the period of strong socio-economic changes. After having lost about 70 per cent of its total population during the period of exodus 1880—1971 (compared with number of population in 1971), at the present time the area becomes more and more attractive with an outstanding vitality. Isolation is just a memory (about 30 minutes by car to Split — International Air-Port). In 1961—1971, the per cent of agricultural population decreased from 75 to 43. At the present time about 30 per cent of the total active population are engaged in tertiary activities. The «Primošten—Rogoznica» area has become a «meeting-point» of Split and Šibenik commuting and short-vacation streams.

Translation M. Friganović